

CLASS - 6

Nagaland Heritage Studies

CHOKRI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 6

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland Heritage Studies - CLASS-6

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

VAPHRAJÜ

Nagami utho u jü kükrekre kübako hi mükrü pö bayi mozoküsu na küphrida thipö tayhece lü phriyi küve thiyiküta na u nü ba. Lüsü mhase choco müreyoküzhomiko mütsümüce de rhü pö kümüta pö kütasa küphrinumiko po utho u jü phri mozoküsu na mharhü müta. Veli Nagaland lü-e thüzho süko müdzi tüyi moküti na rünükümo pö thi vorite. Süzi küba dolü SCERT-ko utho u jü lü küphrida doso 6-8 kütso khi pö pari layiküta zö de Nagami swöye mütü mhase choco kümha de u se jiyitaküto mülü ba.

Nagami utho u külhüzhörüle jü phriküti hi khreküsanumi po u jü phri mu thoseyi, u kümüle seyi mu u jü hi u nüyiküto thisüte. Sümhu ri u krüne zhorüle küve khiyi mu müdziyi küve pö thisüte. Küphrida doso- 6-8 lü hi ngoyiküti Nagami hi dipöbi de vo u cejü lü lhüyi, dipö choco vori, dibide kümüthi kümükroyo, litholithi thiyo, dipö tetitekrayo, dipö tüce tsakhayo, dipö tüce khrothünye nyeyo mu dibide nyeyo mu u be mhatho türhitürha kühido hi kümhatiko hi pö kümületho thi de phritozü.

Süna küphrida pö pariküyi zö de khreküsanumi po u krüne jö seküyi lübi mo de utho u jü seyi mozoküsu lüyi mu seyiküto müriyo.

Vala lü Chokri Chakhesang Literature Committee zalü posü künyio kütasa Nagaland Government mu bahoshi SCERT-e u küvethoyo khasü de Nagami külhü jö küphrida khi pö pariküyi na u nüri zote mu müzari zo ho thiküti posüyo.

JOLAYI NIENÜ

Chairman

Chokri Chakhesang Literature Committee

ULÜKÜTAKO

Thüphri

Lha

1. Cebanu Lizo	1
2. Kütho Mu Küveo Jö	3
3. Rüna Chodubo Krüzho Lü Söküti –I	8
4. Sazödzüra Küna Jö (Malhü Jö)	13
5. Phetuwhi Maveo	16
6. Nagami Rüsomi Müsoküti	21
7. Rüna Chodubo Krüzho Lü Söküti –II	25
8. Bayetüo	29
9. Nagami Krorhö Lü Thüdiküthi	31
10. Nüta Mhase Kütho-o	35
11. Chedübo Kütsö Pö	39

CEBANU LIZO

SEYIKÛTO PÖ PARIKÛTIKO

Thaphriko thikûto:

1. Lizo-o jûco-o qhûphra kûkho kûkiko utû thi de phrisûte.
2. Lizo co-o seyi de kûposûyi mu u jö thosûte.
3. Lizo külûo khipö pariye.
4. Kûtho mu küpo lû chotha khakûsûko seyi de mûdziyi.
5. Kûpokûti lû vekûhû sû kûtho mhathoko mûdzi thiyi.
6. Jûco kûsako seyi

Natsice cebanu-o thi,
 Cho lû nha nyepû rûyo rho;
 Mûrünu pô ne zû thi,
 Kûba tsû dithe lû talushi;
 Mûrü thito len küci thalu rû.

Ne tsa pû prû thizho yi lû te,
 Ve ne prû non rûliphî
 U na thi thade kha kûsû tse;
 Pu zû rûprö pu she rûthi,
 Sibö zhi hi-e sitho zhi lu:

U rami khresarûli zö prû;
 Rûliphî kûpûkûlu cho.
 Rûsö rûzhu n salû lûri,
 U pô pû kûhu ne ce khrikhro vo,
 Ti li krade n külû no she.

JÜCO KÜSAKO:

1. Mürünu : Natsimi mhanyo mori qhü kütsüne pö thümane rhi thiyi de pö mürüthi mori pö rüzhüküti.
2. Rüyo : Ngo u nüküti.
3. Rüliphi : Thüjo chosüküti.
4. Rüchi : Söbo yo rase jiyiyoküti.
5. Kúpükülu : Mha kühöpöri krülikroti.

A. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utö thi de pümo phriyi.

Ukro lü thaphriko pon thüra lü lizo-o pümo phriyi. Süsa mi pö pö pon pümo phriyi.

B. Kütsokütiko külasüte:

1. Cebanu-o süo dipö pota?
2. Dipö na cho lü nyepü rhoyoa?
3. Dipö thiton natsiko kücibayoa?
4. Dipö thisü de tsa khasüyoa?
5. Somi zö prü kúpükülu chosüa?
6. Dipö pü de ce khrikhro voa?

C. Lü de külasüte:

Thadzü külhü phö rüna lü natsimiko mhatho mu tsü tü külhü lü dipö kükre bashi n külü pö thosüte.

D. Jücoko pö jücho lü thosüte.

1. Nyepü
2. Tsa
3. Kuhu

E. Müchü kübako lü lusüte:

1. Cho lü nha _____ rüyo mo.
2. _____ pö ne zü thi.
3. Ne _____ pü prü thizho yi lü te.
4. _____ zhi hi-e sitho zhi lu.
5. U pö pü kuhu ne ce _____ vo.

F. Kupo mhatho: Ukro küza sö thiyi de hiko kürüthisüte. N doso lü nkroko külükop pü küzasüte.

Thüma lhü rüde vo tsü külhü thao kütso.

Foot Note: *Mürünu*-doll, *rüyo* – admire, *rüliphi*- blessing, *rüchi* – bear, *kúpükülu* – abundant, *Zathosölü*-Pronoun.

KÜTHO MU KÜVEO JÖ

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Siseyu do seküyi.
2. Siseyu seyi de thikühüyi.
3. Siseyu lü thivokütoko, jücoko, ujö thoküma mu rüzhükütoko dipö shi seyi.
4. Jücho thiküti zho mu jüco küsako seyi.
5. Siseyu lü uco kümüleo seküyi.
6. Ntho n jü lü rüthiqhü thiseyi.
7. Poküti mu thoküti künani lü chotha khaküsüko müdziyi.

Rüzhüthio: Rüna shi co мүсүмүрү мүрикүтү ceo lü.

Siseyu lü rüzhümako: Khresami küna, uni Po, uni zu (pu qhü lübi seyo, phekrö lü pu ngoyo mo).

RÜZHÜ KÜRAO

Ce pö cethoco, thüvoce baküti.

Kütho (Nu pethio) Thüvoco thiba.
Pu-e thüvoco lapö thüvokhu lü sü
ba.

Küveo (Nu Natsio) Mükho lün
binyi mu tüqhü co pü de ta lü.

Kütho : Küveo, no hice ta ve he.
Apo n phu ba le

Küveo : I binyi mu tüqhü co röyi
küto na yi lü prü tate.
Thüvoco lhoküti ce hiko
pö sako pha sa de lho
mososutayo. Sako pha
puma röyi khote ho..

U Po-e ta lü.

Uni Po : Oh! Küveo no södo bado lü küvo ce a mobile phone pö vo thi kütso nvesü mozosute. Hio tasayi bamote.

Küveo : Mhahu thiva me? No kütusü me?

U Po : Iye, I kütusü le mu pu battery-o prate le. Kütho pö mülesü de pezo eli süo ri tayi mo tele.

Kütho : I lüti tsüo thiyi lho ta mütsete. Küsa pö khriyi küta vekute.

Küveo : Ka! A pon vapö pesüte.

U Po : Oh pesüte.

Küveo phone pöyi de pevosü, khakhrisü de battery khalapö puthi lü mülesü. Side khakhrisü mu phone to prata.

Küveo : Hey! Battery-o pö khü küpile müta ta ve he. Toyi moküta süo mhapöyi zo mole. Tsüo ve bate ho.

U Po : Hu Oh! Nyepo-o müza apon küsa khriya küto na rüka mvo mori vete. Kütho, no dipö na battery khasüküti ce pe münusü mo-o ra?

RÜZHÜ KÜNAO

U Po : Küveo, no tha vo thüvo kümürü ce thüvoneko kütsoosüte mo? I, thüvo küzho ni pö thümu kübrüko ce zhuküto rhübaküta na uko thüvone hu pövo sa mozosüte.

Küveo : Oh Apo.

Küveo ta prata.

Kütho ta lü.

Kütho : Apo, noyi a mülü mototayo le. I pethio eli no thüpöko lizo khapö Küveo prü mükroku söyo. Putü mütü lü mhahu ta lizo Küveo, Küveo thisöyo.

U Po : Oh, Oh Süsa noyi vo de thüvone jö kütsoosü de vo-o ace posüte.

RÜZHÜ SÖO:

Cethoco, Thüvoce mhüdzü lü.

U Po : Kütho, Küveo, nenyi vorite me?

Puni cebo kükreo lün iye sisü de ta lüri.

U Po : Kütho, thüvoneko jö dipöbi shehe? Puko pöyi pö zhu to me mo shi?

Kütho : Iye puko kürüküna pö
zhuküto ba.

U Po : Puko tükhri didü bata
mu puko uma ditsu
choba?

Kütho : Mo, I semole, I puko
thüvone zhuküto bame
mo shili kütsoküti lübizo.

U Po : Küveo, noyi dibi shi?
Noyi puko puma didü
pobashi, se-e me ma-a?

Küveo : Iye Apo thüvoneko mütü tükhri küna bate mu pu-e uko tsüo khri
süo khri to lizo thüvone pö ma rüka 3000 choba. Ele künuo khri
ta lizo pue 3300 to len po ba kükrenamoli mi-e süko khriyi kümothe
thüvoko tüsonha u copö gwi batoküti na. Süna pu thüvoko pu zö ba
müchoku lizo uma kroku chotayole.

U Po : Thi nve!

Kütho : No küra kütso kübako tsü, dipö na I thüpö mütü pö Küveo mülü söyo
shili no seyinyisa bayoküti tsüo hi seyita me ma-a?

Kütho : Ite Apo.

U zupü cebo kükre pö lün semüto de (Pü qhü libi küse zo eli pü ngomo)

She!.. She!..... Sopön mhashoce lü u khu whü mo de kha ma shi? Tüshi pon ti
küthügu bate ho!

Kütho pu tükha kükhu de sü we...ho! süo a khute, Apo a ci küsü ce I tsüzi
khamütateve..... (pu ta prata)

U zupü : Noyi Küveo bide khapö lekhüba yo süva su mesü?

JÜCO KÜSAKO:

1. Siseyu : Lüsü küsemi mu mhaküsemi yu mori rüzhü.
2. Thüpöko : Mhatho kha mipö müsösü de upon süo münu de peyiküti.
3. Gwi : Kütikükra khapö khonu vathiküti.
4. Lekhüba : Mula, thügi mori mha kükre pö mha ba ju rükrü sü de mhanyo
khapö süyo basüküti.
5. Phekrö : Mhaba mori u tha ju rükrü süde thüma pon süo lü tha de jüpo, rüzhü
mori mha kükrekrethi thisüyoküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte.

1. Sopö noko siseyu lü rüzhüa?
2. Rüzhüo thüthi dipöceo ta?
3. Cekroko-e dipö mhatho thi de uva kratiyoa?
4. Ununi zhorüle jö thosüte?
5. Upo thüpö khapö unu natsio prü mükrokuküti no dipö lüyoa?
6. Upo unu natsio khrükuküti no lüyo me? Dipö nashi thosüte.
7. Kütho pu Po-e pu mülüyo kumo po küsüce dipöbi de upo Kütho jü külasüa?
8. Siseyu rüzhü hilü no kümütha jü dipö seyia?

B. Küveo mu Thüvo kümürio ni rüthiqhü lü de thosüte.

Küveo	Thüvo Kümürio
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

C. Nzöyo ce no küdipö bi de khutho kürülü tüko n Yi lü bayi sheli jüyelüsi lü thopö pü prü süte. No n Yi lü ganyo küdipö te pö nkrü khrühi sü sheli, sülizo thüvo mu thevüko müri kütiko thosüte. Mhatho thi rü kütü puma küne thosüte.

N Yi lü mhahiko küba rhesüte:

- Thevü sö rhesüte
- Thüvo pö rhesüte
- Ganyo kükre kütü küna rhesüte
- Söbo yo rase küba rhesüte.
- Rüza lü fhü küba rhesüte.

Foot Note: Covaphra - verb, Siseyu – drama, thüpöko – responsible, gwi – fed, lekhüba – shelve, phekrö – stage.

D. Mükhro lü Balloon 5 ba. Balloon küna rükhürüku ba mu hio no nküve küna zasi thasü ba. Rünuku küba balloon 3 ko lizo no thi kühü sa sü moküsu thasü ba. Balloon müchü kübako lü lu süte. Thaka hibi ve: “I no mütsüyi”, ‘I müdayo mo’ basalu.

RÜNA CHODUBO KRÜZHO LÜ SÖKÜTI-1

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

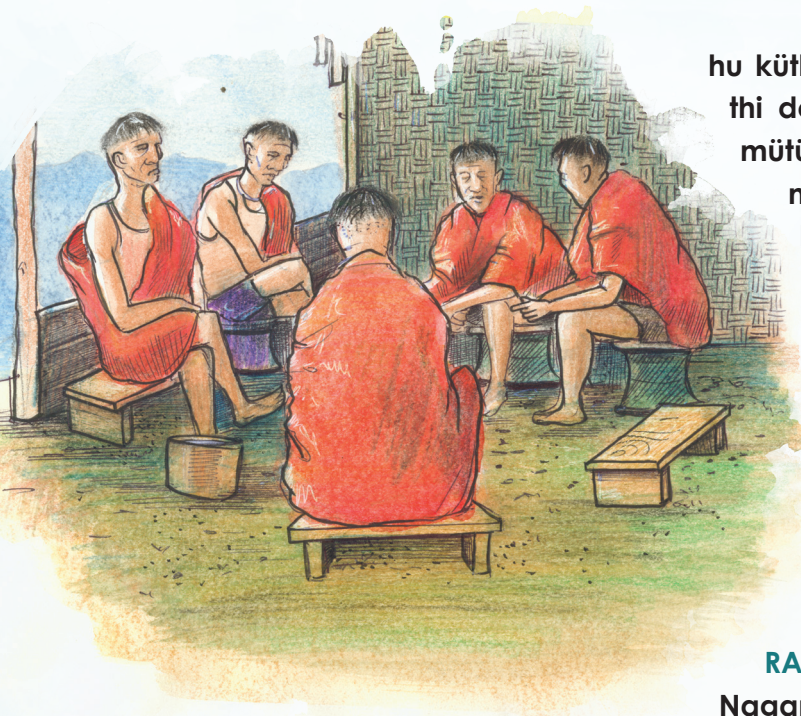
1. Thüphrio phri müdüküti zöde phri zwisüyi.
2. Thüphrio lü mozoküsuko ngoyiküto na phuseyiküti thiyi.
3. Jü küsako seyí.
4. Kümüthako mu u müzako zö de utho u jü lü thüphrio pö küpoyi küve thiyi.
5. Nagami krüzho lü rüna söküti mhatho jö seyí.
6. Rüna lü Village Council mhatho-o zö de tha utho u rüna söküba mhatho zho-o seyí.
7. Zathovaphra sekreyi de pö utho u jü lü zathovaphra pö jücho thisüyi.
8. Khülü qukharo pö u külhü lü mhathi kübako thüzüyi mu süo u lünyí kütö thikühüyi.

Nagami-e rüna swöyi kütä ce, Chodubo zho-o bangütayo. Khülü külhü zhorüle mhatho mütüko kükha de thüzho-o süo söyo. Nagami hi vo cejü kükre chozuko zöü küse mo zori utho u chodubo zho krekhongüküti pö bazo. Greek mi qurobo zöün kümha khrö. Rünako lü qukharo söküti lizo cesüceneko, müthi zako mu thüzho pö rüna lü söküti mi mürí mo de utho thitayo. Rüna mütü utho u küyo süo thiyiyo mu thüri thitoyi moyi küzövetoyi u müzi ba. Rüna pöyi vo rüna kükre pö lü mha kükhaküti thiyi mo, rüna kütsü zori utho u kuku ne phrö. Rüna küzho mu rüna kütsü küzanu bazori utho u rüna thüma mu thürako peyiyo.

QUKHARO U RHI SÖ BA

Chodubo zho sö ba. Democratic republic zho-o küna ba mu krütu mipö thon krüta thi mu kuku sö de mha kükhaküti zho-o. U Chakhesangmi Aomi, Angami mu Zeliang mi yeboko lizo rüna lü müthi kühüseyi mu müthi müdo-o zöyo side thenu mori thüla mütü lü pethio mu süzokümo sülü u sölü kütä kümütako pon thüzho thi küsü rünao-e süo müdziyiyo. Hibi de rüna-e utho u qukharo söyo. Hucepö rünao-e hiko lü mipö kütä pö upon rüna krüo thi mori pethitho-o pö rüna pethio thiyiyo. Mu hio pö democratic republic zho-o siba.

Yebo hu lizo mipö thon rünao

hu kũtha kũsũko kũlũo pũ u chotha
thi de mhathiyo, hilũno pue kũku
mũtũ sũkũti sũo ba mo. Yeboko hio
mũdziyo kũzhoko lizo Sangtam,
Rengma, Lotha, Chang,
Pochury, Khamniungan mu
Yimchunger. Kũkrepũo ta
tsũsa krũtu hue kũku mũtũ
sũyo side pu jũko pũ pu
thũmako na thũzho thiyo.
Krũtu pon hibi de mhathikũti
yeboko lize Konyak, Sũmi
mu Kukimi.

kũkhakũti thiyo. Mu sũo yebo pũe
yebo pũ zũũ kũkreke ba. Sũzo
ukrũzho zũ de rũna krũta kũthakũti
thiyo mori u nulhũyophrũ pon rũna
kũkhakũti sũo thiyo. Nulhũyophrũ
lũ lizo u nu pethitho-o pon sũo
thiyitayo mu sũo pũ rũna krũtu pũ
thiba. Pethimiko mori chothadu ba
de krũta sũko mũtũ chothasũyo.
Rũna lũ krũtu sũo pon utha kũkhotho
lũ bayo. Side pu pon nachinanyi
ceco, krũzhoko mori rũna lũ mhatho
kũmũle mũtũko lũ krũta thiyo. Rũna
krũtu-o pu mhatho lize mũthi kũhu
mori kũrũthikũto na thũmako mu
pethiko cisũyo. Krũtu-o lize thũnye
dipũkũthi ce bato shi po mũsesũyo
mori tsamũnyeko dipũkũthi ce khasũ
to shi sũo ripũ posũyo. Krũtu krohu lize
rũna sũkũti rũna lũ mũthio-e thũma

RABOWHI Lũ KũKUKũSũ

Nagami rũna mũtũko u cejũ
thũrako mũtsũmũce de bothũ ma.
Cejũ rako lizo kũrũko, cejũthuko
mu kũtsũko pũ zasi thiyo. Rũna
rabowhi-e kũtsa, kũrũko, yitekũva
mu yitekũmo cejũko. Cejũ thũra
kũgikũti lũ rũnako-e kũzũsu de thũri

thi tatayo ele rüna pöri vo rüna kükre
pö kühaküti süo thiyo mo. Rüna
mütü ri thüri thiküti lü somin u khrühi
veba sheli sümi zön khretho thi mu
küzöveyiton u yhe thiyo.

CENEMHASO

Nagami-e mi müri mozori utho u va
kraküti süo thiyive. Yiküte mhatho lü

zotsü cejü chozuco müri mozori utho
uva sü dīta mo. Rüna lü u beteberhiko
sü khülü külhümiko sökuto na lübi zo
side rüna lü külhü mütü münunhu
de lhü bayo. U krorhö-e thüte küthi
mhatho lübi zo, uci uri mürüküti,
nhachiko whuküti mu fhü thiküti hikori
u mhatho kümüle pö zo. Thadzüe
söcerüka sö lü thügi mori mhanyo-
mharo mha kükre pö kütüleküti thiyo.
Mütsa mu thügi mhanyo hini lübi vo
chozuo mi rüna lü pövoriyokütizo.

Nagami cejü chozu zöü küse
mütsariküti uco kümületho pö lizo
mi müri ti mo de utho münunhu de
ngotiyoküti na zo. Sümhuo, mi pi mi
vo ve voriküti naye chozu ma zöü küse
mütsaküti sü thi. Britishmi chodubo
vori kümo ce hibi de u khi krepü
baküti lüno u lhüyezho-o pö küye zo
vori side süo kha rö swö zo de rülele
süko kükha voriküti thiyi.

JÜCO KÜSAKO:

1. Chodubo : Mha kücho rüduküti mhatho.
2. Zathovaphra : Khongu pö mori khonguswö pö pösü zathovaphra kühesüküti.
3. Nulhüyophrü : U chi u za sai zhorüle nulhü pöo yophrü bide phrü küye nulhü
kükre pö lü lülüküti.
4. Krütu : Mipö krüta thi de küku sö mha kühaküti.
5. Rabowhi : Qurowhi zatsö whi pö, cejü ra bothü mütu pöküba.
6. Cenemhaso : Cesü cene mhanyoko müzü de söküti zho.
7. Lhüyezho : U külhü lü müzwyoti zhoko, nachi nanyi, qhüphra qhüli, bete berhi,
qhübe nene mu mütsü mükro bitiko.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsokütiko külasüte.

1. Nagami-e mi müri mo de rünaکو lü qukharo söküti no dipöbi de seyoa?
2. Nagaland lü qukharo u rhi sö baküti jö vaphrasüte?
3. Nagami krüzho lü qukharo söküti dipö mhathoko thiyoa?
4. Yebo dipöko no democratic mu krütu qukharo zho-o söyo shili u za thosüte.
5. Rüna rabowhi dipö pö u cejü rako thiyoa?
6. Dipö na Nagami-e cenemhaso lü münunhu ta?
7. Voküta tü lü Nagami rüna lü krütu-o dipöko pö pu mhatho thiyoa?
8. N rüna lü tha rüna council mhatho co küna thosüte.
9. Rüna lü, village council-e dzü pö küzakütiko, chodoko, chopüko mu mhathi kümüsakütiko pe tükhröyio. Mhanu-u no bado lü lhüyo lize, Qukharo ucho kükrekreti lü hiko mütü peyita to. Bado küzhoko lü Village Council bayo mo süna hiko mütü peyiküto na no dibi de lüyoa?

B. Jüchoko lü 'kütho' mu 'mo' küti thosüte.

1. Nagami-e Greekmi do thi de qukharo söküti democratic republic zho-o thi kühüyi. _____
2. Nagami rüna pöyi vo rüna kükre kükhaküti thiyu mo. _____
3. Rüna krütu-o diküthi ce mhatsa-mhanyeko do swödüta to shili u tüko chesüyo. _____
4. Krütu-o mori pu chothaduko pon rünao za cejü mütüko yitayo. _____
5. Söce rüka sö lü thügi mori mhanyo mharoko söyo. _____
6. Rünamikoe uci-uri mu thürikoko pö u zanu rünaكو ce zhuyiyo. _____
7. Nagami rüna mütü utho u rüna küyo zho-o thi kühüyio. _____
8. Nagami rüna krütu mütüko u thüma mhu küku mütü söküti unüyio. _____

C. Küvazükütio A mu B ni pö kühüsüte:

a) Rüna mütüko thi kühüyi	1) Utho u va kratiyio
b) Krütu-o kuku	2) thünye mori tükhu küthi thiswödü küti
c) Cejü küza pö sü	3) mhanyomharoko chozu lü pölü
d) Rüna rabowhi rako lizo	4) kütsa, kürü, yite mu yite kumo cejü
e) Nagami rünaكو mipon	5) utho uyoyio küti thiyu
kükhaküti thiyu mo
f) Mütsa mu thügi mhanyoko	6) müthiwhü cejü, thenu cejü mu
male cejü
g) Krütu-o pon tütthe küthi
phrasüyo	7) yeboko zö kükrekre yo.

Footnote: *Zathovaphra* – adjective, *hornbill*- thüro, *wise* - setsö, *chodubo* –admiristration, *nulhüyophrü* – hereditary, *krütu* –chieftain, *rabowhi* – territory, *cenemhaso* – economy, *lhüyezho* – culture, *kütsa* – old.

- D. Thüphri lü se küyi rüna mütüko hi thüzho ba de süo müdzi küti thi bayo. Tayhece mütüko lü thüzho müdzi mosu. N doso lü kürüthiyi de thüzho 4 rhüyi mu süko müdziyi.

UKO DOSO LÜ THÜZHO

Uko doso lü uko küzü:

- ☐ _____
- ☐ _____
- ☐ _____
- ☐ _____

- E. **Kürüthiküti:** Rüna küna cejü botuwhi na kümüli küba lüsüyi. Puko vo utho uthenulü vo usakütha phu, side rüna/müthiwhü pethiko mu rüna krütu-o ce vo uko pon thüne npe küsü. Mi pö küdayi de zö hiko do thisüte.

1. Rüna krütu-o
2. Thenu maphi
3. Rüna lü pethimiko

SAZÖDZÜRA KÜNA JÖ

(PHOM MI MALHÜ JÖ)

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsüko thüphrio lü phuyi.
3. Kümüthao mu u müzako zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Utho u khülü mhalhü jö sey mu süko thüzüyi.
6. Utho u khülü mhalhü jö mu thadzü jöko lü ulünyiyiküto thi kühüyi
7. U külü khasüyi küve thiyiküto mu külüko mütsü de vaphraküsü.

Thadzü sazödzüra küna tayo mu puni künani lhüsü cesüceyo thisü pariküta zö de puni ri thünoyita, side u ce kreyita. Süsa uni nune ri ngoyi de künani mi krüne thi tata. Pethio thüma külhü yophrü pö pu prüsü ele cene mhaphrüe pö pu prü mo. Süna pu küdimi pö thide lhü veli pu sazöo-e mhakünemi pö thi de lhü u thügu thi tayo.

Pu dzürao nuneko uco uva küsü zö de puko külhü müzaküta. Puko mhadiküti na tösö ceri külü qhüne pöri di de küsü kügü pütayo. Uko ceto mu uko gi thon uro zhupü bayoküti zo. Sazödzüra küthisü huhu khrühiküti müsö eli puko nyio kükhrühi müri müdi ta.

Pu sazöo nuneko lizo fhü mu chi süsa

kütico küvekhü ti de lhü bayo. Puko u mo sörho mu lhü u thügu thi bayo. Pu künemipö tisü hucepö zhothi thümuza de mizö hi bayo. Sükümha pu mizö hikütice ri pu dzürao nuneko ci ri thülü küttho pö ciyo mo. Mu chikhra mügu khasü ri pu küzömi chikhra ceri tsüku de pö puko za thisüyo. Pu mizö hi bazo ri pu dzürao nuneko rüle-e lüyo mo.

Pönhapö mhaküneo mhapö lüyi, mu süo pu zömi pö khrühi sö tayoti pö ba. Pu zö hio su mu müzayi lizo mhapö pu prü mu pu tsakhuko lü pu khrühi süsüyo. Süna pu kütsakhu sö küyice pu zö hio pu vaphi to me mo shili süo sesü küto rhüyi. Pönhapö uni küzö prü nhalü rüwhu de rase ratfi. Puni rase bo yo müleku de nhase ratiba, küneo rase kümüko rapö pu pho

mütü künyhiyi de thüza kröpö pu mo mütü künhüpü kuba dothipü ba. Pu zöö-e mha hio ngo mo. Süsari pu kriküta dothi mu pu thon rütu prüta, pu phesazüküta dothi de mülüyi lhozüta. Pu zöö süo ngo küsüce söbo-o yon cejü kiri de pu pesü, ru pu zöö rhö layi küto mülü moküta na pu veküdi thita, süna pue poküti, “ co, I vo n dzürao cisü de pu pon ta prü n tükhröyi ta to zisü de tata.”

Pu vo pu dzürao ce pu sazöö kriprü pu küsü müsüva len posü. Pu dzürao jüyi süo sesü mumütha ta thüthi sülü vo mu pu sazöö thüza pon pu nyo pü kuba ngoyi, pu lüküti pu sazöö-e kriprü pu küsü müsü swöva mütsete zide saküta müprü bata. Süna pue sü, pu küyede, “A sazöö, no n ceneko pö u celümiko ceri n zömiko vaphi kuyo veli n zömiko n kütsakhu nha n khatso ve” zisü.

Side pu sazöö sü türhapüyi to küzüce pu sazöö sü pu küsü müsü mo len pota. Süsa pu dzürao ce pu thon pu zöö müdophi kübazo len posü. Süyowi lün puni huhu khrükuta mu huhu tsakhuce ri küvaphi mu küzöveku de lhü vota.

JÜCO KÜSAKO:

1. Yophrü : Rhuo khaküsü lhülü zho lü ngoyiyoküti.
2. Kügü : Sügüsüyhe, panyo mo de yhe püküba.
3. Ceto : Thüma külhü ugi thon u ro zhupüküba.
4. Mügu : Künü lü mha khipö mi prüküti, chimügu thi pö mi prüküsü.
5. Vaphi : Mha kha mi prü mori khrühisüyoküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsokütiko külasüte:

1. Sazödzüra ni külhü yophrü dipö pö ngoyia?
2. Pu mizö hi kübace pu dzürao nuneko rüle lüyo me ma?
3. Mha küneo somi khrühi süyoa?

4. Mha küneo rütuküta ce sopön pu khrühi süa?
5. Sazödzüra dipö thiküti müsöa?

B. MÜCHÜKÜTIKO LÜ LUSÜTE.

- i. Thadzü sazödzüra _____ tayo.
- ii. Pethio thüma külhü _____ pö pu prü.
- iii. Sazödzüra küthi huhu _____ müsö.
- iv. Pu sazöo kri prü pu _____ müsü va len posü.

C. JÜCHO-O THITSÖSÜ KÜTO NA JÜCHO UTÜO KÜDASÜTE.

- i. Dipö na pethio küdimi pö thi de lhüta?
 - (a) Pethio cene mhaphrü pö prü kümo na.
 - (b) Pethio thüma külhü yophrü pö prü kümo na.
 - (c) Pu sazöo-e mhaküne mipö thi de lhüküti na.
 - (d) Pethio rüna lü lhü kümo na.
- ii. Dipö na pu dzürao nuneko külhü müzaku ta?
 - (a) Pu dzürao nuneko küfiko veriküta na.
 - (b) Uko ceto pü de uko gi thon u ro zhupü baküti na.
 - (c) Pu dzürao nuneko uco uva küsu zö de puko külhü müzaku ta.
 - (d) Sazödzüra huhu khrühi kümo na.
- iii. Mhaküneo pu zöo na dipö rhüyi ta?
 - (a) Pu dzürao kükhrühi söküto na.
 - (b) Pu zöo pu vaphi to me mo shili süo sesüküto na.
 - (c) Pu zöo kükhrühi söküto na.
 - (d) Pu zöo nuneko pon pu khrühisüküto na.
- iv. Pu zöo vo pu dzürao ce dipö posüa?
 - (a) Pönhapö uni küzö prü rase ratí.
 - (b) Pu kütsakhu söküyí ce pu khrühisüyo.
 - (c) Pu chikhra veku lizi.
 - (d) Pu dzürao ce pu sazöo kriprü pu küsö müsü va len posü.

D. Nzömi pö zö bayi, no rüna lü lhü bayo mu rüna lü tükho noko zö lhü küba se küsüce no nlhü küdipö bi pratato shi lüsüte.

E. Mhatho mharhü:

N rüna lü pethimiko ce vo de malhü jö kütsoyi de thosüte.

Foot Note: Yophrü – gift, kügü – patience, ceto - bony, mügu/mhaphrü – gift, vaphi – help.

PHETUWHI MAVEO

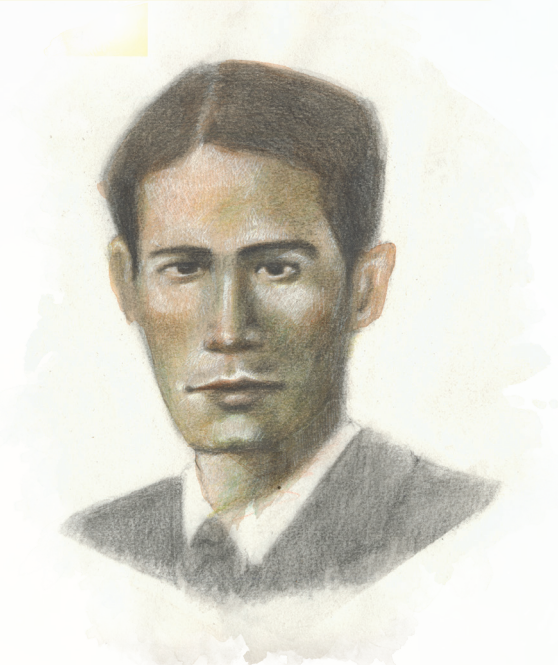
SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Nagami mhattho küve thiküsüko rhoyi mu ukülhü lü mha küve kraküyi jöko phri de süko bi küto na ulü hüyi.
2. Dr. T. Ao jöko seyi mu pu dibi de lhüsü shi seyi.
3. Rüzühko u maküne seyi.
4. Thüphrio phri müdüküti zö de phri nvesüyi.
5. Thüphrio lü de thüjö poküti müdziyi mu n külü pö kükhüyi küto thiyi.
6. Utho u jü söde kümüthako mu u müzako zö de thüjöo küposüyi.
7. Jüchoko thiküti jürötü lü uzhotü de söküti bahoyi kütsoküti jüko süko lizo-dipö, dipöceo, diküthice, sopö.
8. U külü khasüyi küve thiyiküto mu külüko mütsü de vaphraküsü.

India lü no Dr. T.Ao, zao-e phetuwhi zö de kümüro sötayo. Pu-e Nagami Phetuwhi rüzüh mavemi pö. Pu-e ve rükri zoküti phetuwhi rüzühmi pö thide Indiami phetuwhi kroko tazö Olympic lü vo. Indiami küde ngoyiküta sa Olympic lü voküto na 1948 tse kröti zho 25th nha London Wembley stadium lü pu pon qhülhao ri pö küratho-o thi.

1918 tse Thora 28th nha Changki rüna lü Talimeren Ao münuyi. Pu-e Rev. Subongwati Ningdangri Ao mu pu cemi Maongsangla unyi nu mi küripöko dolü mida-o. Pu rüzüh kükreko lü ri veswüyo eli pu külhü lü Phetuwhi pö pu künütho-o thi.

Pu Tayheceko mu Tayhesekri lü vo bakütiko lü rüzüh-rümeke mütü küvetho-o zhokhro ngoyiyoküti bohe lü ta.

Pu po-e Impur Mission Centre lü yitho thi mu sülü pu phetuwhi (bolo) rüzhü swödüyü. Pu mu natsimi kükreko-e küro pö qhünhyekrako pha kungu kümütü pö tuwhi thiyi de rüzhüthi lü phetuwhi rüzhüyo kükrenamoli sütüce tuwhi kütho-o ngoyi røyöküti na. Pu külhü lü Phetuwhi pu na mha küzho swö pö thizo ele pu mhatho kükre lü thathitayo mo pu küphri lü ri küvemipö thi. Pu-e Middle English School lü küvetho-o thiyi side tütse 1934 tse vo Jorhat Christian High School lü phri.

Pu Jorhat lü vo rüzhü küsüo lü rüzhü ma küthoküti pu yolü süo pariya. Pu kroko pu zöde phetuwhi rüzhü mütüko lü kuyiyo. Sümhu lü ri pu-e Inter High School rüzhü kümütsaküti lü ri rüzhüma küvetho-o thi de thürho heo ngoyi. Thürüvekümo pö lü, hi tüce Tali ne po putü vota, pu küsa zi lü küzütüce zoyi Tali pon Prisethümipö

thiyi de vo u thüma thüküyi no thünyi, side pu kümünyi süo posü. Pu po münyi hio lüno pu chotha pö Prisethü mipö thiyi de celü la voriyi.

Tütse 1938 tse, Tali-e Doso Kuri (10) lü küvetho lao lü prayi side vo Guwahati Cotton College lü phri. Hio lü ri pu tayhesekri phetuwhi kro-o zö de rüzhü. Rüzhü kro-o pu zö de veri ngü zöta süna puko rüzhü mütüko lü ku zovota. Pu rüzhüko lü ri veküyheyita side tütse sö rüso male rüzhü kümütsaküti lü küvetho thürho heo krayi. Tayhesekri lü rüzhü lübi pu külü thiyi mota, süna pu vo phetuwhi thürhotho kro-o Maharana krotho-o lü rüzhü swödüyü ta.

Pu po münyio thisüküto na tütse 1942 tse pu-e Scholarship ngoküyi süo pö vo Calcutta lü Carmichael Medical College (Tsüdo R. K Khan Medical College isite) sülü pri ceco phriyi. Pu-e pu tü küza pö pu küphri lü sü mu phetuwhi rüzhü lüri süyo kükrenamoli pu-e Mohan Bagan Phetuwhi kro-o lü bayi küta na. Pu-e tütse 1943-51 kütso Phetuwhi kro hio lün rüzhü mu tütse küna puko krütao thi. Sülizo hitüce London lü 1948 tse Olympic rüzhüküti lü pu pon Indiami phetuwhi kro-o krütao thivoküto pu tü küve pö khapö pu prüsü. Wembley rüzhü thi lü kükhri mhatho tü-o lü Tali pon Indiami qhülha pö de pu kroko tazö vo.

Pu pon tazöküta Indiami kroko lizo phethu de Phetuwhi rüzhüküti na bado lü külhüko pon küposwöküta sü thi. Rüzhüthi sokütiko lü puko-e phethu de rüzhüküti puko nüku mu rüzhüthi cekütiko lü lübi pheku söyöküti zo. Puko phethu zori phetuwhi rüzhü nverisüyo side thüjölüsiko lü “phethuküti phetuwhi rüzhümiko” jö pö thosüyo. Puko rüzhü kürao lizo Burmamiko zöü rüzhüküti lü mülulo de veyi. Puko rüzhü künao lü lizo Frenchmi zöü rüzhüküti lü Indiami kro-o lizo 2-1 thiyi mu po pö (1) lü kata. Puko kro-o ri vakükro vo Waller, Holland mu Europe lü rüzhüyi.

Pu 1950 tse pu MBBS thitsoyi side tütse 1953 tse pu pon vo Küwhira Priyocce lü Medical Superintendent thiyi. Tütse 1963 tse Nagaland Statehood ngoküyi ce, Dr. T. Ao-e Health Service lü Nagami Director küratho-o thi side pu mhatho hio thi zo vo tütse 1978 tse kütso pu mhatho lü rülüta. Dr. T. Ao lizo pu jüpo münü, thüma thülü rünu swökütimi pö. Pu-e thüza küve moyi thüza kümüle mühoyo mo. Pu-e prisethü küjütho mipö mu rüzhü pu nüyo küzhomipö. Pu-e thüthi kühopö

lü ba zori rüzhüko thi külhüküto phuyo. Pu-e Küwhira Priyocce lü baküti ce ceqimipü pö, pü za Deikim ziküti zöü küseyi side tütse 1956 tse puni ceyo thiyi. Süsa puni nu thüpu küna mu thüno küna neyi. Tütse 1998 tseo lü pu külhüzhö 80 kübace putü vota.

Pu kürükra za lü, rüzhüthi za thopö pu za lü süküti Assam lü Kalaibor chozuo rüzhüthi pö mu Cotton College lü celü rüzhüthi pö ri pu za lün rüzhüthi pö thiyi. Tütse 2009 tse Natho-müso küvachoko na Ministry of DONERko Dr. T. Ao kürükra thürho heo küsösü. Tütse 2002 tse pu sö sa lü Mohun Bagan AC-e Mohun Bagan Ratna Award thürho-o pö pu prü. Dr. T. Ao münüküyi tütse krapö küta za lün Qurowhi-e tütse 2018 tse pö thünye nyeküti swödüküyi zö de pu marhe pö postage stamp lü ri süyi. Pu kürho lüno rüzhü-rüme kümütsakütiko mu zhorhe kükreketi thiyi side North East Council (NEC)-e Natho müso küvachocoko na u külhüzhö 21 khroko pon Inter-State football tournament tütse küpra rüzhüküti Dr. T. Ao Gold Cup football tournament sübiküti ri swödüsüte.

JÜCO KÜSAKO:

1. Maveo : Lhü nveküyimi, ku de u rami pon urüzhi küba mi.
2. Priyocce : Pri khipö küchi mi thüküküti ci.
3. Prisethü : Pri jö sede küchi thüküti mi.
4. Tayhesekri : Se rükriküyi tayhe tha kürükrüo.

5. Phetuwhi : Uphe pū tuwhi müsü mu vü pösü ti lü sösüküti.

6. Ceqimipü : küchi mi thükü mu tükhrösüyoküti mi.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsokütiko külasüte:

1. Dr. T. Ao sü sopö ta?
2. Indian Olympic jö lü dipö na Dr.T.Ao müle ta?
3. Talimeren lizo rüzhüma küvetho mipö. Jüco hio brü kümütüsü kuto na pucoko thosüte.
4. Dipöbi de T. Ao külhü lü phetuwhi müleri ta shi thosüte.
5. Talimeren-e pri phri küba tüce mu Mohun Bagan na rüzhü küba tüce dipö thüza küve kükhotho mhatho pö pu prüsüa?
6. London Olympics tüce dithina Indiami phetuwhi kro-o lizo kro kükreko zöü kükreta ra?
7. Dipöbi de Talimeren pu po münyio thitsosüa?
8. Dipöbi de tha Indiami no phetuwhi mavemi rükrasüyoa?

B. Mhanu-u Talimeren hi tha kresamipö thi de rhö balu lizo pu yo phetuwhi rüzhü yophrü küba süo na pu külhü kükre pö lü batayi ve. Pu külhü dibiküti kropö lü kre bato shili lü de thosüte.

C. Mhatho thikütiko küsasotüsü de khorokho lü kha thosüte.

- ☐ Puko phethu de phetuwhi rüzhü.
- ☐ Pu pri ceco phri chokhra Mohan Bagan club na rüzhü.
- ☐ Tali-e London Olympics tüo lü Indiami kro-o qhülha kúpöo thi.
- ☐ Tali-e vo Jorhat lü lüsi phri.
- ☐ Pu Küwhira Priyocce lü Medical Superintendent thiyi.
- ☐ Pu Guwahati Cotton College lü voyi.
- ☐ Tali-e Impur rüzhüthi lü phetuwhi rüzhü swödü.
- ☐ Pu-e Middle English School lü küvetho zao lü prayi.

D. 'Phetuwhi Maveo' jö kütsoküti 4 - dipö, sopö, dipöce, diküthice- hiko kha thosüte. Kütsokütiko küzüto lün külasüte.

(a) Dipö _____

(b) Sopö _____

(c) Dipöce _____

(d) Diküthice _____

Foot Note: Maveo – legends, priyocce – hospital, prisethü – doctor, tayhesekri – college, phetuwhi – football, ceqimipü – nurse, tuwhi (bolo) - ball.

E. Ukhro lü Jüchoko phri süde putü küti lü kükhüsüte.

Rüzhü rame küve

Khrüto mu Vezo nyi rüzhü tüzozho nha ta kühu küti lü rüzhü.

- o Lü kümo pö lü hrüto rütuta.
- o Punyi kümütha ta vo püthüla tsaoyi.
- o Vezo ta ra vo tsoyi.
- o Vezo tha de Khrüto khrühi sü.

Küsaso kütfiko putü lü thosüte:

- 1)
- 2)
- 3)
- 4)

No lü küti Vezo tha de pu zöö khrühi kütina ta kühu küti lü ka kütä hio pütü zome?

(Ukro kükre küti 5 thiyi de küzö rüzhü küvemi pö thüzho küve co 3 hiko thayece lü rüzhü tüzozho tüce thi mu zöyi moküsu küposüte)

- 1)
- 2)
- 3)

F. Rüzhü küsa/kütso kümhe küti:

Nkülü lü rüzhü küsa tü pö mori ntho rüzhü küna pö rüzhü küsa pö thisü kütö lüsü te.

- 1) Rüzhü za:
- 2) Rüzhü maphri:
- 3) Rüzhü nyoko:
- 4) Thüzhoko

NAGAMI RÜSO MÜSOKÜTI

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko Thiküto:

1. Thüphrio phri müdüküti zöde phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Kümüthao mu u zömi zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Rüso müsoküti umaküne mu uco seküyi.
6. Mi müsoküti umaküne süo sebayi mu süo utho thi dodiyi.

Nagami-e rüso müso seküti pö utümhu thiyo. Rüsumi u rüna lü küvoko ri süo müri de voriyo. U-e u somi yo mhakhrümo zo de khaküsü mu tsöliveküti jü hio lice hice po tayo. U tsakhu mu thiyisu küzü dolü ri u küvetho-o pö u somi müsoyo. U somi müso nveyi moküta mha küthünga pö iside lüyo. Nagami-e mhapöceri u somi pon rünü mo de taküta süo thiyo mo.

U zhorüle küve hiko lhürakrüko yolü küye pövo mu süo u külhü lü baküta uchi-uza lü ta kütasü thi. Krüzho hio thadzü rüna rüna küzösu ta de küzöve laküyi mu rüna kükre zöü khretho thiküyi lhümo tüce swödü ta küta ngoyi. Rüna kükremi zöü kümüro nve baküto na tülhü

pö küsöyiyo side rüna kükreko lü thüpuko cisüyo mu hio pö kücenye siba. Hitüo lü hi mi müsoküba rünao-e utümhu thiyiküto na uci uri kükro ri dokhri pö tülhü küsöyiyo. Tülhü thi nve swö pö rüsomiko müsosüyo side puko rhosüyo. Rüsomiko laküto ce chithümu mu qhüko pö u pö da phrusü de upon pü celü votayo.

Yebo hu lü lizo kücenye küvo ce u somi ci zö vo tüsozho hu u celü bayiyo. Hibiküti lü, u somiko pon vo thüthi pö lü kunguyi de rülele ta whisüyo mu süo pö kürile ziyo. Süsa rüso müso küba rünao lü thüpkoe ta vo u somi utsö tüyi tayo mu hio pösü 'sofü' ziyo. Hio sa, mütüko usomi zöü u celü votayo. Hi biküti thiküsü lü ukro künanyi ri kümüroku mu u

Foot Note: *Lhümo-ancient.*

tayo. Sülizo mipöe, thenu, thüla mu
rüna mütü pon lüdapö pu yo süvanyi
zota kümosa pu tho pu lürüda mu
unümo swö ba zori ce nyepo-o
müse mo de tasü sño celü
lүйiyo moküti krüzho lü tayo.

Kütikükra khaküsü lü zori
chikhra hu lübi khasü lizo u
somi rhokümo zasi thitayo,
chikhra küvethoko küdayi
de khapö u somi prüsüyo.
Nyepopü mhatho lizo putü
mütü lü kütikükra thi pö pu
somiko prü bayo. U somi khu
pon müthuküti thiyo mo. Yebo kro
hue khretho küthi zasi mükhu pö lün
küzö kükrotiküti thiyo. Tha kütso zori
mi mhüdzü lü kütikükra söküti mu zöü
küzayi mo lizo sño pö thüzho sekümo
ziyo.

rhöthe khretho thitatayo. Lhüyezho
hio Angami, Chakhesangmi mu
Rengmamiko dolü bayoküti ngoyi.

Nagami-e bahoyi vo lhümo tüce u
somi rhoküti po müzü ba mo. Nagami
pöe pu tho pu chi pu za bizo de pu
so-o rüguyiyo. Mhacen se kümomi
pöe thi kükriyi de u celü lürüta lizo,
pu-e n somita zo mu sño n müsötayo.
Süna no pu pe nveyi mozosutayo.

Thүjö potayoküti mipö-e ngomumi
pon ta uwhuyi küta ce pu yoyiküto
na tasü sekümo miküho celü lүta lize
ce nyepo sño pon pu yo mu rüguyi

U Nagamiko tha kütsoyi u lhürame
zhorüle, umaküneko küde mo
de thüzö pö voküzü sño lizo rүso
mүsoseküti. Hibi de rүso mүsoseküti
tsүйi uko yolü baküti mha kükro lü
pariyi ba u kükhrü lü mha kha u phu
kүvomi prüsüyoküti sño mhanyo-
qhü, türha, piphö, ze, rүngu, ube
mhathoko mori Nagami lesho ti küve
sүbikütiko, u mi zö küza moküta sño
thiyo mo.

JÜCO KÜSAKO:

1. Mhakhrümo : uza khrü mo de pö mi küprü, patsü kümo.
2. Tsöliveküti : kütsöküve, mi ngomüzhesüküti, mha kha mi khrühi küsü, jü küve mu mi yo ve küsü
3. Lhümo : kümüprü dide momho lhüküti.
4. Tümühu : küveküku zao püküti.
5. Usomi : rüso thi uce voriküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsökütiko külasüte:

1. Nagaland lü rüsomiko küdipö müri de voriyoa?
2. Nagami rüso müsoküti zho hio ukrüne zho dibiti pö lün swödü tata?
3. Lhümo tüce Nagami rünako lü dipöbi de rüsomu müsotayoa?
4. Nagami lhümo tüce mu tsütü lü rüso müsoküti zho dipö kükrebaküti ngoyia?
Co küna thosüte.
5. No n celü rüso müsoküto ce dipöbi de rüsomu küdayiyoa?
6. No dipöbi de Nagami u somi rhoyoküti süo poyi veta?
7. Tha u Nagami dipöbi de u somi müsosüyoya?

B. Jüco küsako pü jücho thisüte.

1. Mhakhrümo
2. Tsöliveküti
3. Lhümo
4. Tümühu
5. Usomi

C. Nzömi pö zöyi de küthürü de küposüte.

1. Kühu sö küti pu küve küdipö bi kütiko bamosua?
2. Mi tale ncelü küvo tüce, noyi küdipö bi de mi müsoyi müsua?

D. Mi n rüna/bado/celü küvo tüce no küdipö bi de mi müsoküti thiyo sheli cokhrelhe küdzu pö lü thosüte.

E. Thosüte.

Mi zö de khretho küthi küve co 3 lü thosüte.

- 1.
- 2.
- 3.

Mi yo veküsü mo küsu co 3 lü thosüte.

- 1.
- 2.
- 3.

F. Jücho khaküsüko kūsaso tü de pü kühüsüte. 1 mu 8 nyi thimütate.

1	Hello! Aza lizo Yota.
	Uzomiko müso küti sökrodzü, dzü, rasedzü mu tsükhrü hiko khasüyo.
	Mürhe küti zo moli mi khrü sa de mikhrühi sü mosü khrihi küvece.
	mürhe mu kükhrü sa Lüva lübi zo moli pü mi müso süte.
	Celü rüsomi müso a nyisa bayo.
	Huce lecho pö theva cho uko prüyo.
	Mi rho mu jü küveko po pü sü mi rüthiyi mosu.
8	Mi müsoküti thi nveyiyo kütina, I Nagami le kümüko poyi ve.

Foot Note: **Mhakhürmo** – generous, **tsöküti** – kindness, **lhümo** – pride, **usomi** – guest, **lhürame** - -
ancestral/ancestry.

RÜNA CHODUBO KRÜZHO LÜ SÖKÜTI – II

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Thüphrio lü mozoküsuko ngoyiküto na phuseyiküti thiyi.
3. Jüküsako seyi.
4. Kümüthako mu u müzako zö de utho u jü lü thüphrio pö küpoyi küve thiyi.
5. Nagami krüzho lü rüna söküti mhatho jö seyi.
6. Khülü qukharo pö u külhü lü mhathi kübako thüzüyi mu süo u lünyiyi küto thükühüyi.
7. Nagami krorhö külhüo zö de Nagami thenu mu thülako puko mhatho thiyoküti kümüle zho-o seyi.
8. Indiami Yehzabo Article 371 (A) khro-o lü Nagami na krüzho lü thüzhoko süo thiyiküve sebamoküsu.

Nagami krorhö-e ukro küza pö kükro thima. Süo küzapö rüna müthiwhü, thenu, thüla mu mülekroko siba. Kro kükrekreti hiko upio thi de rüna lü thüzhoko sökütiko lü u küku ne de süko sathasüyo, ukro pöpöküti kümületho-o sü utho u ma kükha moyi thüzho söküti süo thiyi. Rüna choduboko utho umüsöo se de mhathiküsü na thi khröyio.

MÜTHI KROTHOKO

Nagami krorhöko lizo thüpunyepo ye uco lizo thüpumiko thon thüpi pü mori mhakühaküti thiyi mu süo thibayo zo. Cekro-e thüpumi choro lü voriyo. Thüpumi-e cekro dolü mu müthi dülü ri mha kühaküti süo

thiyi. Thüpumi pon u swötsa yiko khiyiyo, süsü zö de pu cekro-o na mu pu thenu lüri mha mpesüyi küve pu müzi bayo. Thüpumiko cene mu u tha vekuküti bazoyi, pu-e pu cekro mori pu celümi mütüko pe moküsu mu puko pon utü uzho lü bayiküto na thüpo süo pu müsö. Cekro pöpöküti hi thenu za phrö mu sülü küqhüzö, küjütho mu küsathaküti süo thasüyo.

THENU MU THÜLA

Thenu mütü u külhü meo thüpumi lhürakrüo yo phuküti sü thiyi. Thenuküthi zho hio lizo rüna lü müthio na mu mhatho müreko lüri kümületho pö thi de mhathi bayo. Cekro kükrekreti küzö thenu pö thiyiyo

mu thenu kükrekre de thüla thiyiyo. Thenuko lizo küzasü rüna kükro lü votayo. Rüna lü thenu mori thüla sö lü mipö pon lü council lü lhe lü baküti süo thiyiyo. Süo na rünao mhasöküti mori qukharo celü nulhü sölü lizo utü thi de kütüküti thiyiyo.

THENU KRÜO

(THENU KRÜO LÜ KÜSASO KIRIKÜTI)

Thenu lizo nulhü küsaso kiriküti yekro pö. Thenu pöpöküti hi u pethio mu u zhoko huhu zö kükrekre ba. Thenu pöpöküti thüpuyekro ba phrö, thenu lü thüpu pethitho-o jü zöyöküti na thenu mütüko pon jüzö lü bayi küto jü khasüyo. Thenu mütüko u mhatho lizo thüteküthi, cesüceyo tüce, küsaküdi mori mha kübü-kübu baküta ce süko lü huhu tükhröyiküti thiyiyo. Thenu utho udolü ri küzöküve mhatho thi mori u thenu lü mipöe thüzho varhü mori kümüzhe baküta ce mipöpöküti huhu khrühi mu yoyiyo. Süna rüna lü thenu pöpöküti utho u thenu lü huhu kükha mu thüzho söbayo.

KRÜZHO THÜZHOKO

Rüna pöpöküti lü utho u rawhi lü külhü zhorüle mütüko lü utho u

krüzho thüzhoko söküti thiyiyo. Krüzho thüzhoko sö kümütü swöyo. Süo rho mu müpröküti thiyiyo. Kùhopöri thüzho hio zökümomi sazho ngotayo, thüzho varhükütiko münavayo mu thadzü lizo prüsa süo seyo kümo na prüsa müsö lü mücimüri pö u jona shuküti sü thivo. Rüna zho varhü de kükri müzho swö küvako ri pon tütse mori utü dohu rünao lü huküva süo thiyiyo, krüzho thüzho-o lizo cope thi mhavayo mu süo kükhotho-o zo. Kùhopö biri rünao lü kürüthi mürasü de ukürö-kürüyiko rünyiyi kütasa mha mpesüyöküti lübi zo. Thakütso ri krüzho thüzho hio bazo mu Nagaland-e Indiami qukharo sheti zho süo zö de kükhü ba.

Tha zori uko rünao lü khülü külhü utho u qukharo söküti zho kümha ba. Rüna pio za pö Natsalhi mori bahutao pon rünao sölü thiküti side council pon pu khrühisüyo. Kro hio Natsalhi mori bahutao pon tazö de utho ukro khülü qukharo müsüyio. Indiami Yehzabo Article 371 (A) yolün Nagami pon utho u khülü külhü krüzho thüzho lün qukharo söküti müzi hio söyiküve thi ba.

JÜCO KÜSAKO:

1. Rawhi : U qurowhi kümütuko.
2. Jona : Mhathi kükri va lizo sazho thide müna küva side prüsa pö mi shuküti.
3. Cope : Tüshe küti de mpe mu sheco thülao khaküsü.
4. Sheti : Tüshe küti de sheco pö pariküti.
5. Natsalhi : Rüna lü kütasa mülhi.
6. Bahutao : Rüna, krotho mori zhorheko lü krütao thi de süko chotha mu tazö de mhathiküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsokütiko külasüte:

1. Nagami krörhö-e u kro küza pö kükrekre makütiko posüte.
2. Dipö na Nagami krörhö ukro kükrekretiko pö rüna lü qukharo pio zide ciyoa?
3. Dipöbi de Nagami krörhö-e thüpunyepo ye liküti no süo poyi veta?
4. Dipöbi de Nagami rüna lü nülhü sölü kütüküti süo thiyiyoa?
5. Dipöbikütiko lü thenuko huhu khrühiküti thasüyoa?
6. Nagami krüzho thüzhoko jüco küdo vaphrasüte?
7. Vöküta tü lü rüna chodubo krüzho lü söküti mu tha rüna söküti zöü kümüde küsü lü u zho-o küdefe me?
8. N thenu lü hizü huhu khrühiyoküti thi küvo bi tsüri süo thibayo zo me mon u tüo zöü mhahu küdefa ra?

B. Utü lü külakümao rhesüte:

- (i). Thüpunyepo ye lü lizo
 - (a). Pethimiko thon mha kükhayo.
 - (b). Thüpumiko thon mha kükhayo.
 - (c). Rüna Council mha kükhayo.
- (ii). Indiami Yehzabo Article 371 (A) lü thiyiküve küyo baküti süo
 - (a). Rüna mütü lü thenu mu thüla krörhöko.
 - (b). Rüna council pon thüzho zöyi mokütako münaküti.
 - (c). Nagaland lü krüzho thüzhoko mu khülü külhüko pon utho u qukharo söyiküti.
- (iii). Nagami zho lü rünao chodubo krüzho lü söküti thaka pö lizo
 - (a). Rüna lü thüpö püküti küzayo.
 - (b). Thenu-e huhu khrühiyio.
 - (c). kükutho-o pon qukharo söyo.
- (iv). Tha rüna pio mori krütäo ciküti
 - (a). Natsalhi mori bahutao.
 - (b). Thüpunyepo.
 - (c). Dobaksha/Jünase jüküna seküti.

C. Mha thisükütoko:

- (a). N thenu lü rhö küba pethitho-o sopöa? No dipöbiküti lü pu zöü küchoroba?
- (b). Thenu zü thiküti lü u kümvebakütiko cokrelhe pö thosüte.

Foot Note: *Rawhi - jurisdiction, jona - fines, cope - judgment, sheti - judicial, natsalhi - gaon bura, bahutao - chairman, thüla - khel thenu- clan, yehzabo - constitution, cokrelhe - paragraph.*

D. Ukhro hi thüjō. Ele hio batso mo. Thüjō tho pū kūmūtako phri sū mu mūchū kūbako lū thotsosüte.

Nza_____

Tüsozho_____

Thazü vapō rüna za lizo_____hio lū thūmako thūjo pōyi ba thūmūko
pon müdzi kūto bamo.

Thūmko utho umūdo thi lhü_____

Pünha pō, rūnamiko uko dolū kūmūli prate süce_____

Puko se küyi thūjo hut hi pō mūta de müdziyi mokūsu seyi ta_____

Puko mütūko unūyi bata kükrenamoli_____

Thūmako mütū rüna lū thūjo rhū pō kūmūta hio lhū veku kūti seyi.

E. N colony lū thūjo rhū pō mamokūsu co 3 thosüte. No se tüyi mota lizo ndzūramiko mori nkrūneko ce kūtsoyi te.
N doso lū sūko po pū kūza süte.

BAYETÜO

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utü thi de phrisüte.
2. Lizo co-o seyi de küposüyi mu u jö thosüte.
3. Lizo külüo khipö pariya.
4. Kütho mu küpo lü chotha khaküsüko seyi de müdziyi.
5. Küpoküti lü vekühü sü kütho mhathoko müdzi thiyi.
6. Jüco küsako seyi

Tüso bayetüo tütse u künütho
Tüsötüo sü vote, nhako thü müzho;
Khresarüli nhaku gada thi,
Müra cejüthuo rü, “he tu tu thi”.

Ce kügwüko rhü, küsa thi vale.
Tükunuko nha pati thükho thüki
Tüku küqhüko thütsü khu uko kücho.
Mürako u künüpü rühikho rühiki.

Nyepüko pü tolen mipü rüno,
Thütsü rülimi zö küvecho;
Pümülhi mi tütse tsakha müdo,
Bayetüo sü u künütho.

JÜCO KÜSAKO:

1. Baye : Lhütülo tü Tsakro, Tsarhü mu Tsade tükhri hiko pö bayetüo ziba.
2. Kügwüko : Mha kühopöri ba mori sö mücho küta, mha küsa kümo.
3. Kücho : Mha kütso kungu mori ci kunguyiyoküti.
4. Rühi : Mha usi küne mori müra prüküti.
5. Rüno : Nhabo yo rase, nyepü mori unyi rüchi paritso kümo.

DODIKÜTIKO:

A. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utö thi de pümo phriyi.

Ukro lü thaphriko pon thüra lü lizo-o pümo phriyi. Süsa mi pö pö pon pümo phriyi.

B. Kütsokütiko külasüte:

1. Tüsötüo sa lü dipö lhütülo-o voritayo mu cejüko u rhö dipöbi tayoa?
2. Khresarüliko bayetüo dipö thi de uko nü bayoa?
3. Dipö na mu sopö thütsü khu ba mu mürako dipö thiba?
4. Somi tütse tsakha müdo bayoa?
5. Dipö lhütülo-o u künütho-o thiyoa?

C. Müchü kübako lü lusüte:

1. Tüso bayetüo tütse u _____.
2. _____ nhaku gada thi.
3. Ce _____ rhü, küsa thi vale.
4. _____ u künüpü rühikho rühiki.
5. Pümülhi mi tütse _____ müdo.

D. Küpo mhatho: Ukro küza sö thiya de hiko kürüthisüte. N doso lü nkroko külükop pü küzasüte.

Bayetü ce thümü küdipö thi de unü tüloko nvoyo shi.

E. Lizo-o müdzi de Baye tülo mharhe rhe süte.

Foot Note: Baye – spring, kügwüko – old, lika – horn, kücho – organize, rühi – glide, rüno – bud, müzho – green.

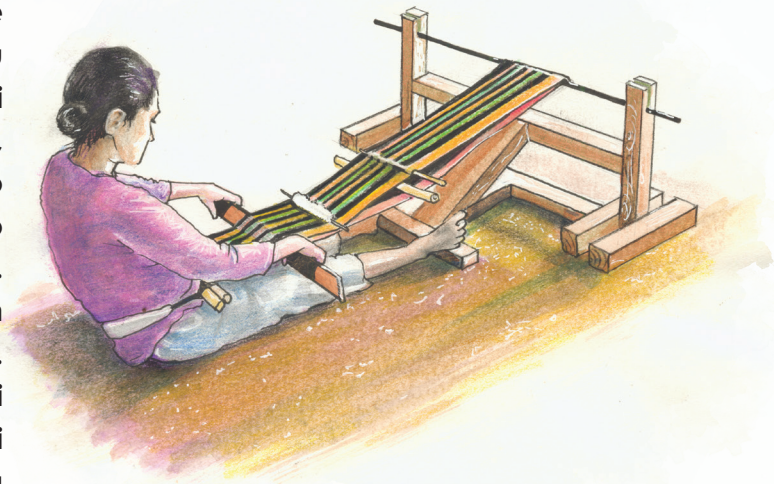
NAGAMI KRORHÖ LÜ THÜDIKÜTHI

SEYIKÜTO COLEKO

Thaphriko thiküto:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Thüphri lü mozoküsuko ngoyiküto na phuseküti thiyi.
3. Jüco küsako seyí.
4. Uzömi mu kümüthao zö de jübo-o küposüyi.
5. Utho u thüdi mu u bedo mhathoko rhoseyi.
6. Nagami thüdi küdo zhoko ngo pö unüyi mu ditsödine küssözhoko seyiküto thi kühüyi.
7. Thüdi küthi zö de kühü kümüroküti mha kükrekretiko khülü zako seyí.
8. Utho u jü lü u külüko pö thosüyi.

Nagami-e thüdi thi de qhümüne rhö kükrekre de züveyokütiko na mipon pu seyo. Nagami yebo pöpöküti pu tho pu qhü, müne, nekho, tüsüne, bola sübikütiko urhö mu ukho mori ukhozho lün yeboko se kükreyiyo. Thüdidoküti zho-o nulhü pö lün pö nulhü kükre pö lü küye vozü. Krüzho lü zoküti, thüdi küthi mhatho lizo thünomiko lübi na zo. Thünomine natsiküba lü thüdidoküti pö müthavayo, thüra lü thüdi chedido pö küdasü de süzön chephane doküti thiyi. Thüdidoküti pö makro mhatho pö thiyi side thünomiko vo kümükroyi mu kümüzayi de thüdidoküti thithiyi mu

süsü zöü litholichiko thi mu thüjöko po süzi bayo.

Krüzho lün külo thiyiyoküzho süo lizo sazü, taswo, gakhro, mu sö kuko sö de pö qhü, müne, chepha, nekho,

tüsüne mu qhüdüko doküti thiyiyo. Putü taküzü zö de Nagami-e tsütü lü qhüdoko pö Qhüne thi de söküti bola, bolakütsü, vozhe, lakho u rhi kükrekreküti kükro thi pö pariyi kuba tsü u süo ngo bate.

Nagami mütüko ri thüdidoküti zho mu ditsödineko kümha khröyo. Nagami mütü sö mori küra pö ditsödineko thiyo. Dine kükro bayo mu pu küsö zhoi kükrekre tso ba. Nagami mütüko sö pö thüdi ba thiyi de süo lü thüdi khüpü de doyo.

Mharhe khapö mükhro lü sükümütao Nagami thüdidoküti lü söyoküti ditsödineko sekreyi süzokümo dido zho npo seyito.

Qhü thiyiküto na thüdi doyo sülü külo küna söyo mu müdü kütio pö küre lo mu mphe kübao pö diphe lo zide süo pö müla vosüyo, sülün qhü thi

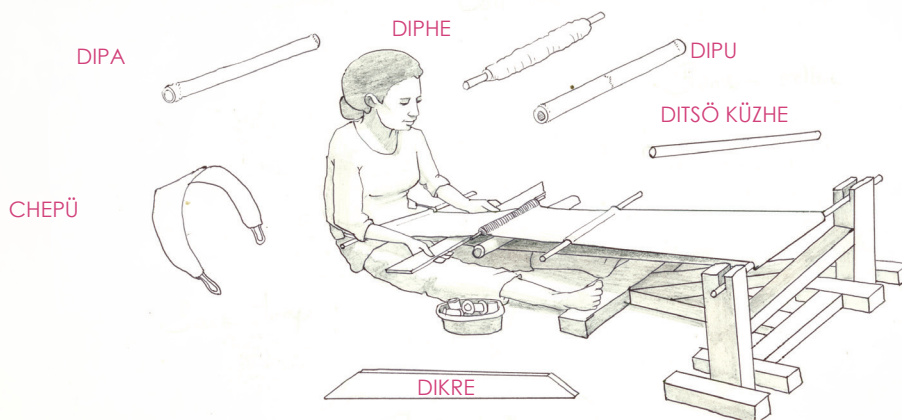
pariyiyo. Thüdi doküti ce dibo-o pon u phe co mu dipa pon u che co zide pü kümütüyi de doyo.

DIPA: Dipa küna hini pö thüdio zheyi mu thüdidoküti pü pon pö u cheo lü phapüyi mu bayi de doyo. Dipa-o küre lo pö reyi de kükreo po küzön papüyo. Thüdi pon rürhüta moküto na dipanyi papü kümütüyiyo.

DIBO: Thüdi pö dibo yo mülayi de tösü pün doyo.

DIKRE: Dikre küna ba. Pö müyo mu rüpu, sö mori küra pö thiyo. Süo zesho kümha. Kükreo lizo tsü mu rüpuku süo khoshe dikre. Dikre künanyi söküti külo pö mpheyi mori pö mülayiküta sa pöki diphe loko küsö kümütüsüyo.

DIPHE: Diphe lizo söyo külo mürüyiyo. Thüdi lü müla prali lü süyo.

DITSÖ KÜZHE: Ditsö hio sö mori kura pö thiyi de thüdi kure loko pon mütüyüküto na süo küzheyo. Ditsö küzhe hio sökuto co-o kütasa thüdi reküsü tüce küloko pon küreyi ta moküto na thi kho kükresüyo.

DINYI: Hio lizo ditsö lü küzhe mokütako dinyilo pö süko duy de pö dinyi söo müla vosüyo, side dinyi söo pökhöröküsü ce dikre pö mülayi de diphelo-o pö mphe süyo.

DIPU: Dipu lizo kürapu kütsüne pöpö thiyi, dinyi mu ditsöküzhe ni dolü khasüyo. Dipu sü kho mu kisüküti lü küloko ukro thi de kungu pü küba süo ditsö mu dinyi ni kho kükresüyo.

CHEPÜ: Chapü lizo thüdio pü mütüyüküto na mükhroku küdo-o che yo süyi mu pö dipa ni phapüyi de doyo. Hio lizo kura küpri thipö doyi de söyo, chigi mori qhü kükhrö kümütüyi de söriyo. Hihi na Nagami thüdi küthi cipö chapü thüdi ziyo.

U didoti ce dikre pö dire loko kho kükresü de diphe pö sülü mphe süyo. Dikre lizo dinyi pökhöröküsü ce

dire loko kü sö ngo pariyiküta ce mülayiyo.

Mülünyo sö de qhümüneko utü küzü pö lü zori kükro thiyi baküta tüo lü zori Nagamiko-e utho ube dido süo khipö uma nekuküti thi ba, kükrenamoli u tü u zho va de u be mhatho thiyikübae pu ma nekuküti na. Tsüdo küloko kükrekreti vekuküti ngoyi baküta zö de thüdi mhathoko ri u tha vekute. U khi münu swö de thüdi thiküti küloko veswöküti pö utho u qhü mu müneko doyi baküta ngoyi bate.

Nagami qhüne u be dido mhathoko sö mososuküti ri kúpö ba zo vele thüdi do yoküti thüma-e tsa mamatazüe. Thüdi küthi zho-o ditazüküti na pethimiko lübi thon süo seküba zote. Khreküsamiko pon thüdi thi layi mososute. Thüdi kütsüko na thüdi ba küzho sö mo ri ve. Cejü mütü lü thüdi küthi zho kükro ba humi thüdi pö sö mori söboyi khüyi de doyo. Thüdi do küra tho ce u nü de do lizo dido zho se mhayitayo mu hisa u mhatho u künü pö ri thitata to. Thüdidoküti lün cesücene ri phu pö u khrühiyi küve ba.

JÜ KÜSAKO:

1. Khozho : qhükhoko u zho kümhaküti
2. Qhüdo : qhü domaküti
3. Sazü : puma u kүйiküti nha pö.
4. Ditsödineko : thüdi lü söküti mhan yoko.
5. Küreyi : küloko kungu pö ukro thi de müzi moküta mu küdupü mori kückeürhi püküta.

A. Kütsokütiko külasüyi:

1. U krüzho lü dipö cho lün küloko ngoyioa?
2. Dipöbi de no n yebo mu mi yeboko qhü se kükreyi veta?
3. Dithina Nagami thüdi küthi ci pö chepü thüdi zita?
4. Dithina Nagamiko u tho ube dido qhüko pö uma neriküti thita?
5. Nagami ditsödine zako thosüyi.
6. Dine dipö-o thüdi pa kümütüyi lizo rürhütayo moa?
7. Dipö na dikre söyoo?
8. Dipö na ditsö küzhe söyoo?
9. Thüdi küthi lü dikre pö dipö lü mülasüyoo?

B. Kuvazükütiko khapö kühüsüte:

a. Dine	a) thüdi pö u yo mülayi de tösü pün doyo.
b. Dipa	b) kükro bayo mu süko mütü u kösö zho kükre tsoba.
c. Dibo	c) thüdi lü müla pra li lüsüyo.
d. Dikre	d) thüdi pon rürhüta moküto na u sö ni papü kümütüyio.
e. Diphe	e) Söo pökhrosü de dikre pö mülayi mu diphelo-o pö mpheüyo.
f. Ditsö küzhe	f) Dinyi mu ditsö küzhe ni dolü khasüyo.
g. Dinyi	g) külo pö mpheyiküta sa pö kösö kümütüsüyo.
h. Dipu	h) küloko pon küreyi ta moküto na thi kho kükresüyo.

C. Thiküto:

1. N jü lü ditsödine zako phrisüyi.
2. N shi n mhü ce thüdi mhathonyo n küngoko jisüyi.
3. Mhatho mharhü (doso mütü): Thüdi küthi thünye kösösüyi. Kümüthami po mhatho kükrekrekütiko küza pö küphrinumi kro kükrekrekübako tsüsüyi. Thaka: Thüdi mharheko phu künguyi, rhö pö mharhe künhüküti, qhüdoko phu künguyi, thüdi mhathoko pö mükaküsü, ditsödineko pö mükaküsü.
4. N dosoko thüdi küthi thünye kösöküsü mu no sülü mhathiküsü jöo jüco 150 lü thosüte.

D. N doso lü qhüdo nkünütho pö pü vo de nzöko ce posüte.

- Qhüdo za (Lakho, qhübe basalu)
- Sopön do süa?
- Hio pö küdipö bi söyioa?
- No hio dibi nnüyi ta.

Foot Note: *Mülünyo* – machine, *khözho* – motif, *qhüdo* - woven cloth, *sazü* -nettle, *ditsödineko* – weaving tools, *küreyi* - sticking together.

NÜTA MHASE KÜTHO-O

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Thüphrio phri müdüsü mu phri zwisüyi.
2. Thüphrio phriküva sa sey moküsuko phuseyi.
3. Thüphrio zöü kühü de po mu jiküti lü chotha khaküsüko müdziyi.
4. Uzömi mu kümüthami sa de thüphrio jö küposüyi.
5. Jüco küsako sey mu süko pö po mu jiküti lü sö sey.
6. Thüphrio lü kütsokübako po mu jiküti lü de külasüyi.
7. Thüphrio lü urüle baküti sey.
8. Mi doko küdayi mu ruleyi küti thiyi.

Nüta tayhece lü vo münutozö len pu zu pon vakükro süo po pö pu küchiküsü sa pue mütsüri zo de tosü. Tayhece jüco süi pu nüyi mo. Pu Tayhece lü phriküti mütsüta. Pu doso lü küphri khaküsü lü ri thathi mu mhatho pö mülüküsüo thiyiyo kümo na pu khapü baküti ngosöyio. Pu hidzö ri tayhece lü utü donepö rülüküti lü ri ta thürütayoküti bi de tha ri süsübi tozö. Pu lakho külhu ra pö tsüqhü cokha pi khasüva de süsa cokha pi rüthu prata.

Pu rü küve na tüyi mo balu. Pu zö kükremiko-e ngoyi de tüyi ta side voküta zhophrido-o lü u krüneko krütu-o zöü küsöküto na u krüneko zö vorü mozosuta. Pue pu rüküve khoriküti lüyo. Doso zöküti tüdo künao tsöküta sa kürülü tü küzöo swödüta.

Süo betsü 15 kürülü zo mu pu sütü lü sazho pi ka prata. Pu rüküve pö lü mipöri pon pu ngoyi mo de ta lata. Pu ta “Momo lhetho ceo” lü voküto küratho thikütölüyi, momo pu künütho-o süna momo hu tiyi, süce pu celü vosü kümo dolü utü küshoko pö dipö thi bato shi rhe bata.

“Momo lhetho” ce lü, hizü Shoyio sala pu rüyisü. Süce thüma kükremi ba mo, Shoyio-e Nüta zö kürüthi zasüküto lüyi, pu poküti, “Dipöbi tina no tayhece lü ba mota? No tata me”? “Iye”, Nüta-e ulürüda de külasü, thüma hio a küyhu kübao ceri mhatho kükre thi mori thüveko zakhri batasu me? Shoyio lasü, “mhaco hu na no tayhece thürü bate me? zisü. Hifüo lü Nüta-e ulürüda swöta, pue lüküti Shoyio-e mhase kümomi pö

salü utü hu mhalü bata. “Uko mütü ri u rüküve lü ukrüneko ba de u küphri lü u khrühisüküto ba mo. I high school lü küba ce a krüne dita. Sûsa I graduate thitsoyi kümothesü a küphri müzayiküto na tuition pö mi prü zo vo. Sûzo anyi-e Café söküba na I khrühisüto len vo pu zöbava. I NPSC phrimesötho voriküzü na tüzöo lüsi phriyo. Hio a na va künao tozue. I nzisa kütho lü thi müsaiy vele Viva Voice süo lü thikhröyi mote”.

tho mu pu mhase na ulünyiküto pu müsö mo. Nüta-e poküti, “Iye, I-e tha history küphri khasüto kübao thürüba mu no süo jö dipö seva? Shoyio pu jü külati, “a dodisüte”. Nüta pu petü sü chokhra mhapö lü mha vorita. Pu kütso de, “ Oh, süzo Quit India Movement sü dipöa?”. Shoyio pu jü külaküsü ce pue mhapöri poyi mota. Shoyio kükro jü lü pozwiküsü, “zholo 8th 1942 tse MK Gandhi-e ‘Quit India movement’ swödüsü. Süo lizo Britishmi pon Indianmi kükhakübao lataküto choküsü.

Nüta-e pu ngo thita, kükrenamoli Shoyio mha süko se mu kükro jü ri poseküti pu kümüthao biküta na. “I NPSC phrimesötho na kürüde ba, süna I hiko mütü phriba”, zide Nüta ce posü. Nüta pu jü küla de, “sülizo no hice dipö thiba?”. Jü süo seküsü

Nüta pu momo-o müko votazü ri rükra ba mota. Pu tho pu jö lüküti, pu ci küve mu söcerüka sömoküsu dü ngoyiyokütiko na pu krüne küdo de dosoko lü vo mota mu kümüthami qhü rünyiyi moküta na pu lüsi küphri kürükri zö mori vezori zötata. Tsüo pue küve cho lü Shoyio peta. Kükro jü lü mhase jü pö lü vorita. “Lüsida ku-o pe de süo pö cope thita sutu”. Pu sübi de mhalü kübase, pu jüpöküti sesü, “Hei, n momoko mükotaze, no ti swödüyita mozosute”. Süzisü de pue u saco mhashoce kütsü pö lü vota.

Nüta-e rülele pu momo-o tiyi de pu lü kümüzhe de celü vota. Pu rü küvesü vo celü pu zu zöü küsü mo, mhanu-u pu zu celü ba lizo dithi na pu celü vori müzeta shili kütso mütse zo. Pue thüzio bayi de, pu didü pöri mhalü mürö mo de Ihü

vorite shi mu pu krüneko pu pon lhü nveyi nyi de pu thükü kûba pu süko rûlele mükavazüküti sô lü bata. Pu tho pu rûthi de, “ I a külhü miceyi a rûvekuküti seyo lizo, I sô lü kürüyiva lhotë”.

Süsa doli pu zu pu kûsô müco kûmo lü pu süta. Pu sü kürüdeyi, pu lüva tiyi side tayhece lü vota. Pu zu lüküti, dipö pon pu lühi pö müze lü sürita shili

pu ngo bata. Pu tayhece lü cetsûla sazho küvaco pu kûta cho-o pe sa mota. Süzikütio moli pu doso lü dipö thivasü pu lünyi nekuta. Rûlele de tayhece lü pu mhathoko veku sürita. Pu chokha thi küvo tüsozhoko tsote veli pue tüsonha momo lhetho ceo pûthü voküti ce, “A mhase kûtho-o tsülü swödüyî”, ide pu lüyiyo.

JÜCO KÜSAKO:

1. Tsüqhä : kûtsü qhä pö cokha mori sazho thiküti.
2. Rûthu : uphe mori mhanyo lü kathü rûlhuküsü.
4. Krütu-o : tayhece lü mha mütü kûkha sökûbao.
5. Tüdo : utü müdoküma mori cheküma.
6. Betsü : betsü 60 lizo bavüdo 1.
7. Mûka : mha va küva, mha thi müsü küva.

DODIKÜTIKO:

A. Kûtsokütiko külasüte:

1. Nûta zhorüle jö thûra ceko vaphrasüte?
2. Dipöbi de Nûta tayhece thürütayoa?
3. Dithi na Nûta-e Shoyio mha kûtsoküsü ce ulürüda ta?
4. Dipöbi de Nûta-e History mhase pö shoyio dodisüa?
5. Shoyio dipö kümha de pu külhü jö pö Nûta ce posüa?
6. Dipöbi de Shoyio külhü pon Nûta nyiva?
7. Dithi na Nûta-e Momo lhetho celü pu mhase kûtho-o swödüyî len pota?
8. No thüjô hio lü dipö seyia?

B. Nûta zhorüle thûra ce jö mu vala co jö pö kümüdesüte.

Nûta thûra ce	Nûta vala co jö
1.	1.
2.	2.
3.	3.

C. Sopö-e hio pö sopö ce posüa?

1. “Mhaco hu na no tayhece thürü bate me”?
2. “ Sülizo no hie dipö thiba?”
3. “Uko mütü ri u rüküve lü ukrüneko ba de u küphri lü u khrühisüküto ba mo”.
4. “A mhase kühtho-o tsülü swödüyü”

D. Kükrojü lü Jükri - “Lüsida ku-o pe de süo pö cope thita sutu” uco lizo mipö mori mha kühöpöri chozu-o thüpe peküsü süo dipö kümha shili no süo seyi lho.

Tsüo, n tho n jü lü jükri künä phu seyi de ucoko vaphrasüyü.

E. Mi do rule kütü thiyi: Nzömi pö zöyi de.

Mi do rule rüzhü - Mi do rule kütü hio lizo mi pö zhorüle mori umüluko pe de thi seyi kütü/thiyi kütü. N doso lü khaküsü mido rule kütü hio thisüte

- a. Nüta-e sazho le praküzü ce kümüthao pon tüyita. Ujüpoko lüsü de neko mipö-e Nüta thiyi mu kükreo pon kümüthao thiyi side utho umüsö lü rüzhüsüte.
- b. No-e Nüta mu u zömi pö. Nüta tayhece lü tatazükütü na pu zöo pu khaküba, puni dipö pö huhu ce poba shili lüsü side netho rüzhü do thisüte.

F. Kühthürü de jüco küsa seküyiko pü sü blackboard lü thosü de phri mütö süte.

Foot Note: *Jükri – idiom, tsüqhü – fence, rüthu – jump, krütu-o – headmaster, tüdo – period, betsü – minute, mükä – destroy.*

CHEDÜ BO KÜTSÖ PÖ

(ZELIANG MI MALHÜ JÖ)

SEYIKÜTO COLEKO

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Uzömi mu kümüthami zö de thüphrio lü kübao küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Jü phraküsüko süo müdzizoyi.
6. Mi khrühiküti zho-o thi kühüyi.
7. Thüphri lü jüco küsako mu jükhreko seyi side süko pö tha mu tha sö kürüthiyi.
8. U külü khasüyi küve thiyi mu külüko mütsü de vaphrasüyi.

Zhopö nha, Zeliang Nagami pö rüvö rüna kümücu lü vozü. Pu-e kütsa lü tüzözhoo-o nvo mozosuta. Kütsa sülü rho mu müsa mo. Pu thümako pu po uce rihi moküsu thüdü jü ri khasüva. Thürümi pu mürha pheküti ce pu pon ta hi no posü. Puko pu tarhoküsü pu po mhümayi de pu rüngu müye pö tükhra lü sünosü. Süsübi küzheküti lü,

rüngu mori zesho rüza kütsü kühopö zori puko dokhriva liozoküti na thüma be-e puko mhu ba söyo zo.

Pue rülüyiküto na thüthi peküzü ce, pue thürümi kütü pö zö küsü mu pu süo müprö swö de zö küzhe. Söbo mütüko ri küzheo ngosü. Pu thürüo dokhriva vele puri rüzayita. Tüzö za

lüküzü ce, pu ri müpröta mu pu vala lü mhapö lüyi. Süosü, pu yoyiküto na ta vo söbo pö sa pö de kütso vele söboko thürüo müpröküti na pu yoyi nyisa mota. Süce chedübo pöe thümao uveküdi thiküba ngosü. Süna thümao khrühi süküto lüyi. Söbo-o poküti, “ I n yoyito vele thürümiko n phu voriküti ce mülü mori n thüsüha hite”. Thümao po laküti “ Chedübo, n müza. N küpo kühopöri I thifo”.

Bavüdo pö sa, thürü kropöe puko ma pö dokhriküva thümao sopö shili süo phu vorita. Thürüo-e thümao dipöceo bashi söboko kütsosü vele söbo mütüko süo khapö mükhröva. Vala lü, thürümiko chedübo ce vori de kütsa lü khresami pöri ta voküti ngo me moshi kütsosü. Chedübo-o kümüprö dolüri thüpu zo de poküti “I se mo” isü. Thürüko lizo süo lü müsü ta kükrekrenamoli puko thümao rüzayikütao thüza zarhö rö

sebaküta na. Chedübo do küveo ucoko cephrasü de küleko khapö puko tsüsü mu poküti, “Neko mütü müri tate me?” siküsü ce, puko se mütoswösü mu khresao rüswöva de tata.

Chedüboe pu yo tsöküsü na thümao pon umhüdzü kröta. Pue chedübo müzari pu kürhöro külaküsü na. Süsüna, pu jü phraküsü tha yowi lün, “I chedüboko ve sa lhote mu süzo kümo a yolhünuko po ri chedüboko pöri ve sa lhote”. Süsa doli pu rüna lü votoküzü na tata mu chedübo zö küsö sa ta mota vele pu jüo khamütazo.

Mu tha kütso zori, Zeliang Nagamikoe mipöe nhayite to küzü yi mütsu lü chedübo bata lizo süo mhapöceri vevayo mo.

Rüle: Vapö jü phrasü küvao süo varhüva sutuküti.

JÜCO KÜSAKO:

1. Kümücu : thüthi küradi lü cho kücho lü voküti.
2. Thüdüjü : müzümüra mhakürö vorita kümo lü müsesüyoküti.
3. Mürha : u ngomumi mori mha kükre pon u müchiva moküto na süo münyiküti.
4. Mükhrö : mha küva de chozu-o pon se moküti.
5. Cephrayi : mha kühopöri thi müzho mori müyosüyoküti.
6. Rüswö : mipöe ulürüda swöküta ce jü küsükürho povayoküti.
7. Yolhünuko : mi kükremi ne mo de u tho u lüpra, u nu.

DODIKÜTIKO:

A. Kûtsokûbako kûlasûte.

1. Dipö na pu thûmakoe khresao ce thûdü jû khasûa?
2. Kûtsa lû thûmao u yoyikûto na somi kûtsosûa?
3. Sopöe nhatsa lû thûmao yoyi-e? Mu dipö coyolûno pu yosûa?
4. Sopöe thûmao phu voria? Mu dipö na?
5. Thûjöö lû dipö kûthi na thûmao pon pu mhûdzü kröta?
6. Dina tha kûtso zori Zeliangmiko chedûbo veyo moa?
7. No thûjö cokrelhe kûratho-o phrikûsü ce no dipö lûyiyoa?
8. No n kûlhü lû vapöyi kûmüprö sûsü bitî zöü kûsö memoa? N zömi mori n kromi ce sûo po kûzasüyi.

B. Mûchûkûtiko lû lusûte:

1. Kûtsa sû lû
2. pu mûrha phekûti ce pu pon hi no posû.
3. Thûrümi kûtü pö zö kûsöyi mu pu sûo swö de zöü kûzhe.
4. Thûrüko lizo sûo lû müsu ta kûkrenamoli puko thûmao kûtao thûza rö sebakûta na.
5. thûmao yo tsökûsü na pu pon u kröta.

C. Putûo kûda pö jûcho thitsosûte.

1. Thûmao-e söbo pö sa pö de kûtso zo vota?
 - a. Lûva
 - b. Yoyi kûto na
 - c. Khrethomi
2. Thûrüo se müto swösü mu rûswöva de tata
 - a. Kûtsa lû söboko
 - b. Khresao yo
 - c. Kûkre kûhopöri.
3. Jûo phrasûküva, Zeliangmiko mhapöceyi ve vayo mokûti sûo.....
 - a. Chedûboko
 - b. Kûtsa lû söboko
 - c. Söbo coko

Foot Note: Curse – rûswö, promised – phrakûva, ghost- thûrümi, fig- chedû, haunted – thûthi kûrho, blood – thûza, rö-smelt, thotsö – horse, gold – ginhü, lazy- mütsü, warn – thûdü, attack-mûrha, squirrel- küle, kûmücu- distant, cephrayi-stretched.

D. Jüchoko pö thüjō thisüte:

1. Vapö küdemi pö tayoküti pu thümako mütsü riyo.
2. Pue süko müthasüküto rhüyi.
3. Kütsü küzho pö khapö chodo mütsu lü süsü.
4. Thüma süo cholü vori küratho-o u khonu zöü süo ta whisü.
5. Mi künao ne u metho merü zöü süo ta whisü.
6. Mi söo ne-e thotsö yo ta de süpi rüthu tata.
7. Küdeo thüma mütüko ci kungusü.
8. Pue thümako pon kütsüo phu va non posü.
9. Kütsüo khro ginhü (gold) le pö ba.
10. Küdeo poküti, "Neko mütü kütsüo phusü lizo, ginhüo neko za tayi ve".
11. Tüsozho sünhasü pu thümako mütsütayoti süo lata.

E. No rüvümi künatsi pö ta lizo, noyi küdipö bi de chedü bo hio ma shulai veta? N doso lü po küzasüte.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"